

ZAPISNIK

sa 54. sjednice Odbora za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore, održane 18. februara 2020. godine

Sjednica je počela u 13 sati i 10 minuta.

Sjednici je predsjedavao dr Halil Duković, predsjednik Odbora.

Sjednici su prisustvovali sledeći članovi/ce Odbora: dr Suad Numanović, Mirsad Murić, Žana Filipović, mr Branka Tanasijević, dr Nedžad Drešević, dr Budimir Aleksić i dr Ljiljana Đurašković.

Sjednici su, u skladu sa čl. 67 i 73 Poslovnika Skupštine Crne Gore, prisustvovali: Arijana Nikolić Vučinić, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, mr Tamara Milić, načelnica Direkcije za predškolsko i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, Svetlana Sovilj, načelnica u Direktoratu za socijalno staranje i dječju zaštitu u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Darko Moračanin, samostalni savjetnik u Direktoratu za zapošljavanje u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Amela Jarović Orahovac, samostalna savjetnica I u Direktoratu za socijalno staranje i dječju zaštitu, Senka Klikovac, načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja, Jovana Radulović, samostalna savjetnica II za organe, tkiva, ćelije i transfuziju u Ministarstvu zdravlja i Blanka Radošević Marović, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava.

Sjednici su, u skladu sa članom 67 stav 2 Poslovnika Skupštine Crne Gore, prisustvovali: poslanik Momčilo Martinović, zamjena člana u Mreži odbora za ljudska prava i rodnu ravnopravnost Zapadnog Balkana (HUGEN), Snežana Mijušković, zamjenica Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Duška Šljivančanin, savjetnica u instituciji Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, mr Željko Darmanović, direktor JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Marijana Marković, socijalna radnica u JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Nataša Knežević, psihološkinja u JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Marina Vujović, direktorica JU Dnevni centar za djecu i omladinu sa smetnjama i teškoćama u razvoju-Podgorica, Slavka Mirović, defektolog u JU Dnevni centar za djecu i omladinu sa smetnjama i teškoćama u razvoju-Podgorica, Janko Labović, v.d. direktora JU Dječji dom „Mladost“- Bijela u okviru kojeg je Dnevni centar za djecu sa smetnjama u razvoju, Zdenka Mišković, direktorica Osnovne škole „21. maj“- Podgorica, Vera Božović, direktorica Osnovne škole „Mileva Lajović Lalatović“- Nikšić, Osama Makavi Kogali, šef Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori, Ivana Ceković, koordinatorka Obrazovnog programa u Predstavništvu UNICEF-a u Crnoj Gori, Lene Polsen, ekspertkinja Kontera grupe (*KonTerra Group*) koja sprovodi nezavisnu evaluaciju Programskog dokumenta za Crnu Goru za period 2017-2021. koji predstavlja osnov za saradnju između UNICEF-a i Vlade Crne Gore, Aleksandra Gligorović, nacionalna konsultantkinja koja sprovodi nezavisnu evaluaciju Programskog dokumenta za Crnu Goru za period 2017-2021. koji predstavlja osnov za saradnju između UNICEF-a i Vlade Crne Gore, Anjet Lanting, savjetnica UN za ljudska prava, Aleksandra Vukčević, predstavnica NVO „Građanska alijansa“, Milenko Vojičić, predsjednik Skupštine NVO „Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore“, Anđela Radovanović, programska menadžerka u NVO „Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore“, Goran Macanović, izvršni direktor NVO „Savez slijepih Crne Gore“, Milisav Korać, izvršni direktor NVO Savez udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju, Milena Bešić, direktorica NVO Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM), Sanela Žiga, potpredsjednica Udruženja „Zračak nade“- Pljevlja, Ivan Radojević, program menadžer Vestminsterske fondacije za demokratiju i Pavle Dimitrijević, ekspert- istraživač zadužen za izradu izvještaja o post-zakonodavnom nadzoru za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, angažovanog od strane WFD-e.

Sjednicu su pratili predstavnici medija.

Za sjednicu je utvrđen sledeći

DNEVNI RED:

**Konsultativno saslušanje:
ministra prosvjete dr Damira Šehovića,
ministra rada i socijalnog staranja Kemala Purišića,
ministra zdravlja dr Kenana Hrapovića
i ministra za ljudska i manjinska prava Mehmeda Zenke**

TEMA:

**„Post-zakonodavni nadzor za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom
(„Službeni list CG“, broj 35/15), sa akcentom na primjenu člana 21 ovog Zakona,
koji se odnosi na diskriminaciju u oblasti vaspitanja, obrazovanja i stručnog osposobljavanja“**

PRVA TAČKA- KONSULTATIVNO SASLUŠANJE MINISTRA PROSVJETE DR DAMIRA ŠEHOVIĆA, MINISTRA RADA I SOCIJALNOG STARANJA KEMALA PURIŠIĆA, MINISTRA ZDRAVLJA DR KENANA HRAPOVIĆA I MINISTRA ZA LJUDSKA I MANJINSKA PRAVA MEHMEDA ZENKE

Konsultativnom saslušanju su u ime ministara prosvjete, rada i socijalnog staranja, zdravlja i za ljudska i manjinska prava prisustvovali predstavnici Ministarstava nadležni za oblast koja je bila tema Konsultativnog saslušanja.

Predsjednik Odbora za ljudska prava i slobode dr Halil Duković je istakao da Odbor održavanjem konsultativnog saslušanja predstavnika nadležnih institucija nastoji da, u cilju jačanja kapaciteta ovog skupštinskog Odbora za sprovođenje post-zakonodavne kontrole zakona i politika koje regulišu ljudska prava, doprinese prikupljanju informacija potrebnih za uspješnu realizaciju Pilot projekta koji se odnosi na post-zakonodavni nadzor za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, sa posebnim akcentom na primjenu člana 21 ovog Zakona. Takođe, namjera Odbora je da doprinese ostvarivanju inicijalnih kontakata između predstavnika ključnih zainteresovanih strana, izabranih istraživača za sprovođenje Pilot projekta i predstavnika Vestminsterske fondacije za demokratiju, što bi trebalo da doprinese ubrzanju aktivnosti planiranih u okviru pilot projekta za post-zakonodavni nadzor.

Podsjetio je da je Odbor za ljudska prava i slobode u skladu sa svojim nadležnostima utvrđenim Poslovníkom Skupštine Crne Gore, u okviru aktivnosti u Mreži odbora za ljudska prava i rodnu ravnopravnost Zapadnog Balkana, odnosno HUGEN mreži, predložio sprovođenje post-zakonodavnog nadzora za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, što je prihvaćeno od Vestminsterske fondacije za demokratiju koja od aprila 2019. do novembra 2021. godine realizuje projekat "Kreiranje parlamentarne mreže o ljudskim pravima na Zapadnom Balkanu". Iako je jedna od glavnih uloga parlamenata donošenje zakona koji odgovaraju potrebama građana, u okviru ovog projekta Vestminsterske fondacije za demokratiju posebna pažnja biće posvećena jačanju kapaciteta skupštinskih odbora Zapadnog Balkana u sprovođenju post-zakonodavne kontrole zakona i politika koje regulišu ljudska prava i rodnu ravnopravnost, u cilju procjene da li su usvojeni zakoni impementirani na planirani način, da li su dali očekivane rezultate i ostvaruju li predviđene ishode. Post-zakonodavnim nadzorom razmatra se sprovođenje zakona i njihovog uticaja na društvo što bi trebalo da doprinese poboljšanju samih zakona i dobrobiti građana.

Predsjednik Odbora dr Halil Duković je istakao da je u januaru 2020. godine Vestminsterska fondacija za demokratiju putem javnog poziva izabrala istraživače Danijelu Božović i Pavla Dimitrijevića koji će sprovođiti relevantno istraživanje u postupku post-zakonodavnog nadzora za ovaj Zakon. U okviru svojih aktivnosti istraživači će prikupljati neophodne informacije i podatke o primjeni Zakona, organizovati direktne konsultacije sa identifikovanim subjektima i do kraja aprila 2020. godine sačiniti PLS izvještaj o Zakonu o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom sa preporukama. Takođe, učestvovali su i na sjednicama Odbora kako bi prezentovali i diskutovali o nalazima iz izvještaja.

U nastavku uvodnog izlaganja, Predsjednik Odbora je podsjetio da su u Izvještaju Evropske komisije o Crnoj Gori za 2019. godinu date prilično negativne ocjene o napretku u zaštiti prava lica sa invaliditetom, zbog čega bi bilo značajno da se na ovoj sjednici dobiju konkretne informacije o aktivnostima preduzetim na poboljšanju stanja i rješavanju uočenih problema, sa posebnim osvrtom na oblast obrazovanja.

Takođe je podsjetio da je u „Analizi podrške i multisektorskog odgovora na potrebe djece sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori“, pripremljenoj u novembru 2019. godine od strane eksperata angažovanih od Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori navedeno da je evidentan neujednačen obuhvat djece sa smetnjama u razvoju inkluzivnim obrazovanjem. U istom dokumentu se navodi: „Kada je riječ o sektoru obrazovanja, iako se broj djece sa smetnjama u razvoju u redovnim školama od 2009. godine naovamo povećao višestruko, nakon sveobuhvatnih programskih intervencija i kampanje namijenjene podizanju svijesti pod nazivom „Govorimo o mogućnostima“, kvalitet pedagoških usluga, kao glavnog preduslova da djeca sa smetnjama u razvoju razviju svoj puni potencijal, i dalje ostaje izazov. S druge strane, zbog nedostatka statističkih podataka o broju djece sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori, nema podataka o broju djece sa smetnjama u razvoju koja su van sistema obrazovanja. Isključenost iz sistema obrazovanja ima neposredan i višestruk uticaj na dijete u smislu isključivanja iz života društva, smanjenja dobrobiti i blagostanja pojedinca i, vrlo vjerovatno, zavisnosti od nekog člana porodice koji o djetetu sa smetnjama u razvoju mora brinuti i tokom doba dana koje se obično provodi u školi.“

Podsjetio je da je i Zaštitnik ljudskih prava i sloboda Crne Gore u svojim godišnjim izvještajima ukazivao na određene probleme u ovoj oblasti, što se može vidjeti u Izvještaju o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore za 2018. godinu.

Izrazio je uvjerenje da će se na Konsultativnom saslušanju dobiti informacije koje će pomoći da se bolje sagleda prava slika stanja ljudskih prava, uz očekivanje da će svi koji imaju informacije iste podijeliti u interesu post-zakonodavnog izvještaja koji će istraživači pripremati.

Uvodna izlaganja imali su: Arijana Nikolić Vučinić, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, Senka Klikovac, načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja i Blanka Radošević Marović, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava.

Direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, Arijana Nikolić Vučinić je saopštila da crnogorski obrazovni sistem doživljava inkluzivno obrazovanje kao prvi izbor i najbolji pristup obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama, što značajno doprinosi smanjenju diskriminacije, budući da su kroz ovakav model koji se razvija u poslednjih 20 godina djeca uključena u redovne škole i zajedno sa drugom djecom pohađaju nastavu. Uspostavljen je normativni i strateški okvir i u svim zakonima koji se tiču obrazovanja istaknuta je zabrana diskriminacije. Strategija inkluzivnog obrazovanja koja je usvojena krajem 2019. rukovodi se principima dostupnosti, pravičnosti, jednakosti, kontinuiteta i kvaliteta. Formiran je i redovno se sastaje međusektorski tim koji prati realizaciju Strategije.

Osnov za rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama je Individualni razvojno-obrazovni program – IROP, koji vrtiće i škole izrađuju za svako dijete i definišu akademske i razvojne ciljeve koje treba postići. Svako dijete je praćeno IROP-om i posmatra se koliko napreduje u skladu sa zadatim ciljevima. Kontinuirano se sprovode obuke za individualizaciju nastave, pristupa i rada. Razvijen je Individualni tranzicioni plan 1 za prelazak učenika iz osnovne u srednju školu, kao i Individualni tranzicioni plan 2 koji povezuje obrazovanje i tržište rada. Lokalne komisije za usmjeravanje predlažu program, stručnu pomoć, kadrovske, prostorne, materijalne i druge uslove za svako dijete sa posebnim obrazovnim potrebama. Pristup je multidisciplinarnan i intersektorski, uz učešće roditelja. Takođe, Ministarstvo prosvjete vodi evidenciju po osnovu dostavljenih obavještenja o usmjeravanju. U crnogorskom obrazovnom sistemu podršku inkluzivnom obrazovanju daju tri resursna centra koji pružaju značajnu pomoć u obukama nastavnika koji rade sa djecom sa teškoćama u razvoju, što je jedna od njihovih glavnih misija koja podrazumijeva pomoć podizanju kvaliteta nastavnika u inkluzivnom obrazovanju. Škole za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama, po potrebi, angažuju asistente u nastavi, kao tehničku podršku djeci. U ovom trenutku angažovano je preko 300 asistenata. Iako je ovaj projekat odavno počeo, zakonski je definisan 2017. godine i pokazao je dobru stranu, jer asistenti u nastavi pomažu djeci da borave u školi. Ponekad se asistent dodjeljuje jednom djetetu, a nekad je raspoređen na više djece, pri čemu se vodi računa da asistent bude sa djetetom onoliko koliko mu je potrebno. Inkluzivno obrazovanje se sprovodi kroz stručnu podršku resursnih centara, poboljšanje

pristupačnosti, opremanje i samostalnu produkciju specijalizovanih individualizovanih nastavnih sredstava. U preko 100 obrazovno-vaspitnih ustanova prilagođen je pristup, u 60 ustanova prilagođen je toalet, dok u preko 10 postoji lift. U školama u kojima je najveći broj djece sa intelektualnim i smetnjama iz spektra autizma obezbijedena su specijalizovana didaktička sredstva, kao i u školama u kojima uče djeca sa smetnjama vida. Završeni su ili su u toku radovi na 30-ak objekata i to: toaleti su prilagođeni osobama sa invaliditetom u 14 škola, platforme su napravljene u četiri škole, izvedeni su radovi na prilagođavanju četiri fakulteta, djelimično su prilagođena dva resursna centra u Podgorici i još pet objekata. Za 40 škola biće obezbijeden osnovni IT paket za prilagođavanje, izvođenje nastave i izradu nastavnih sredstava, a kroz IPA projekat biće prilagođeno šest do osam škola. Novina je mobilna služba organizovana pri Zavodu za školstvo koja podrazumijeva angažovanje stručnjaka za individualnu podršku djeci, savjetodavni rad sa stručnom službom škole, nastavnici, praktično vođenje i slične aktivnosti. U toku je pilotiranje dva programa- programa prelaska sa razredne na predmetnu nastavu koja će omogućiti bolju pripremu djeteta za veći broj nastavnika i adekvatniju realizaciju predmetnih programa, kao i programa za adolescente sa smetnjama u razvoju u cilju uspješnog rješavanja izazova sa kojima se suočavaju. Takođe, ojačan je sistem edukacije o primjeni usvojenih vještina kroz model praktičnog vođenja, kao i kroz obuke u okviru profesionalnog razvoja. U školama se izvode radionice "Ne diskriminaciji", a 25. i 26. februara 2020. u pet škola u Crnoj Gori održaće sajmove na kojima će biti predstavljeni primjeri dobre prakse u oblasti nediskriminacije djece sa posebnim obrazovnim potrebama čime žele da podignu svijest ukupne javnosti. Ključni prepoznati izazov je i dalje prisutni medicinski model zbog čega je neophodno preći na model sa stanovišta ljudskih prava koji će omogućiti pravovremeno otkrivanje smetnje, adekvatan tretman i podršku za dijete i njegovu porodicu. Zaključila je da je mnogo urađeno u okviru obrazovanja, obuke su stalne, kako za upravu škola, tako i za nastavni kadar, obezbijedena je tehnička pomoć djeci, tri resursna centra pomažu svim školama i nastoje da uvežu cijeli sistem kako bi na najbolji način pristupili djeci sa smetnjama u razvoju i unaprijedili kvalitet obrazovanja.

Načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja Senka Klikovac je saopštila da je zdravstveni sistem u Crnoj Gori zasnovan na principu jednakosti bez obzira na bilo koju vrstu različitosti naših građana. U poslednjih godinu i po u sistemu zdravstva ostvaren je značajan napredak. Vlada Crne Gore je utvrdila Predlog zakona o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenoj zaštiti i Predlog zakona o medicinski potpomognutoj oplodnji, za koje se nada da će biti usvojeni na proljećnjem zasjedanju Skupštine Crne Gore. Rekonstrukcijom zdravstvenih objekata i nabavkom opreme nastoje da ih, u mjeri mogućeg, prilagode licima sa invaliditetom. Otvaranjem ambulanti na ruralnim područjima nastoje da zdravstveni sistem približe svim građanima. Izrazila je nadu da će u predstojećem periodu u oblasti zdravstva u potpunosti zadovoljiti potrebe lica sa invaliditetom i djece sa smetnjama u razvoju bez bilo kog oblika diskriminacije.

Generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda Blanka Radošević Marović je podsjetila da je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava nadležno za zakonodavni i strateški okvir koji se tiče zabrane diskriminacije lica sa invaliditetom. Ocijenila je da je Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom obuhvatio sve oblasti koje su definisane Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, navodeći da ima prostora za dodatno usklađivanje sa Konvencijom, posebno u dijelu koji se tiče poslovne sposobnosti. Podsjetila je na Zaključak Skupštine o obavezi usklađivanja preostalog zakonodavstva sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom. Analiza je postala sastavni dio Strategije za zaštitu od diskriminacije i promociju jednakosti lica sa invaliditetom i prati se stepen usklađivanja zakona. U nadležnosti Ministarstva je sprovođenje istraživanja i analiza koje pokazuju u kojoj mjeri je diskriminacija prisutna u crnogorskom društvu. Ukazala je na saradnju Ministarstva sa lokalnim samoupravama u izradi lokalnih akcionih planova za zaštitu od diskriminacije, saradnju sa nevladinim organizacijama koje se bave zaštitom lica sa invaliditetom i organizaciju brojnih edukacija u cilju podizanja svijesti o licima sa invaliditetom. Ostvaren je napredak u pogledu stavova crnogorskih građana prema licima sa invaliditetom i ove osobe su postale vidljivije. Potrebno je još mnogo raditi na zapošljavanju lica sa invaliditetom i obezbjeđivanju pristupa javnim površinama, objektima, kao i pristupa informacijama i komunikacijama. Podsjetila je da je Ministarstvo za ljudska i manjinska prava prije dvije godine pokrenulo aktivnosti na uključivanju djece sa intelektualnim smetnjama u javni život kada su pripremili Konvenciju o pravima lica sa invaliditetom u lako razumljivom formatu. Ukazala je na važnost uključivanja osoba sa invaliditetom u javni i politički život o čemu će ove godine sprovesti

kampanju. Izrazila je nadu da će kampanja imati efekta i da će biti na vrijeme organizovana kako bi do početka izbora imali što veći broj osoba sa invaliditetom uključenih u kampanju.

U raspravi su učestvovali: direktor Resursnog centra za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“ mr Željko Darmanović, zamjenica Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore Snežana Mijušković, šef Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori Osama Makavi Kogali, direktorica Osnovne škole „Mileva Lajović Lalatović“ Vera Božović, savjetnica UN za ljudska prava Anjet Lanting, direktorica Centra za demokratiju i ljudska prava Milena Bešić, izvršni direktor Saveza udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju „Naša inicijativa“ Milisav Korać, programska menadžerka u Udruženju mladih sa hendikepom Crne Gore Anđela Radovanović, predsjednik Skupštine Udruženja mladih sa hendikepom Crne Gore Milenko Vojičić, izvršni direktor Saveza slijepih Crne Gore Goran Macanović, potpredsjednica Udruženja „Zračak nade“ Sanela Žiga, poslanici dr Suad Numanović, Mirsad Murić, mr Branka Tanasijević i Žana Filipović, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete Arijana Nikolić Vučinić, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava Blanka Radošević Marović i predsjednik Odbora dr Halil Duković.

Direktor Resursnog centra za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“ mr Željko Darmanović je saopštio da je trenutno u Resursnom centru 110 djece, 13 djece je u internatu, 32 na individualnim tretmanima, a u ranoj intervenciji, odnosno predškolskim ustanovama je 42 djece. Pet defektologa iz Centra „1.jun“ je uključeno u mobilnu službu kojom su obuhvaćene Podgorica, Tuzi, Golubovci, Kolašin, Cetinje i Danilovgrad. Roditelji na osnovu rješenja komisija za usmjeravanje mogu po nekoliko dana boraviti u internatu Resursnog centra radi tretmana djece, što se finansira od strane Ministarstva rada i socijalnog staranja. Resursni centar je jedina ustanova u državi koja se bavi vaspitanjem i obrazovanjem djece sa intelektualnim smetnjama i autizmom. Imaju 22 defektologa i smatra da bi država trebalo da stipendira studente koji žele da završe Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u zemljama regiona s obzirom da u Crnoj Gori isti ne postoji. Značajan je broj djece sa ozbiljnim smetnjama iz spektra autizma sa kojima je neophodan specifičan rad, pri čemu se posebno mora voditi računa o komunikaciji sa njihovim roditeljima. Podsjetio je na knjigu Hiltona Dejvisa o savjetovanju roditelja djece sa teškoćama u razvoju u kojoj se ukazuje da je u takvim aktivnostima potreban multidisciplinarni tim. Resursni centar „1. jun“ se stalno razvija i daje snažnu podršku inkluzivnom obrazovanju. Zaposleni su samoinicijativno organizovali pohađanje više edukacija i seminara o primjeni različitih metoda rada sa djecom sa smetnjama u razvoju. Razvijena je saradnja sa UNICEF-om, Ministarstvom prosvjete i Fakultetom za specijalnu edukaciju iz Zagreba gdje su pohađali nekoliko edukacija o ranoj intervenciji. Nastoje da unaprijede inkluziju povećanjem broja stručnjaka i podrškom nastavnom kadru u redovnim obrazovnim ustanovama.

Zamjenica Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore Snežana Mijušković je uputila čestitke Odboru na okupljanju svih subjekata koji se bave ovom veoma značajnom temom. Ukazala je da je opšta ocjena da je naše zakonodavstvo u značajnoj mjeri usaglašeno sa međunarodnim dokumentima, dok je ključni izazov implementacija zakona i strateških dokumenata. Zaštitnik se intenzivno bavio ostvarivanjem inkluzivnog obrazovanja postupanjem po pritužbama roditelja/staratelja djece sa smetnjama u razvoju, neposrednim uvidom i obilaskom obrazovnih ustanova, kao i radom na pojedinačnim izvještajima. Zaštitnik zapaža da su djeca sa posebnim obrazovnim potrebama uključena u redovno obrazovanje po individualno prilagođenom programu, ali je i dalje upitan kvalitet određivanja i sprovođenja ovih programa, obezbjeđivanja uslova za sprovođenje predloženog programa, praćenje jednom određenog programa, stepen obrazovanja koje dijete zaista stiče i mogućnost nastavnika da kvalitetno održe nastavnu jedinicu. Roditelji učenika koji su usmjereni u redovan obrazovni proces po prilagođenom programu u pritužbama su ukazivali na neažurno postupanje komisija za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama, nedostatak asistenata u nastavi, probleme u sprovođenju individualnih programa i neprilagođenost obrazovnih ustanova individualnim potrebama učenika.

Zamjenica Zaštitnika je istakla da je u fokusu njihovog interesovanja bilo obezbjeđivanje asistenata u nastavi svakom djetetu kojem je asistent predložen kao tehnička podrška od strane komisije za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama. Primijetili su da nadležne službe ne obezbjeđuju dovoljan broj asistenata u nastavi u odnosu na broj rješenja kojima su komisije predložile ovaj vid podrške u cilju ostvarivanja nastave po prilagođenom programu. Ukoliko se sprovodi proces inkluzivnog obrazovanja u kojem komisija naloži obezbjeđivanje određenih uslova za sprovođenje nastavnog programa u skladu sa individualnim potrebama djeteta, obrazovna ustanova i nadležno

Ministarstvo moraju postupiti po datom rješenju, jer se u protivnom obesmišljava rad i angažovanje komisije, a nerijetko može doći i do ugrožavanja najboljeg interesa djeteta. U situacijama kada nije moguće angažovati asistenta u nastavi, u skladu sa rješenjem komisije, obrazovne ustanove improvizuju i na različite načine pokušavaju pronaći način da učeniku omoguće učešće u redovnom procesu obrazovanja, bilo da se roditelj angažuje kao asistent svom djetetu, bilo da se stručna pedagoško-psihološka služba dodatno angažuje ili se već angažovani asistenti dijele među više djece po nekoliko časova. Zamjenica Zaštitnika smatra da nijedno od improvizovanih rješenja nije u interesu djeteta, niti može obezbijediti kvalitetnu inkluziju. Ukazivali su na činjenicu da roditelj ni u kom slučaju ne može preuzeti ulogu asistenta u nastavi svom djetetu, jer prisustvo roditelja u učionici narušava autoritet učitelja i nastavnika, onemogućava objektivnost i ne obezbjeđuje tehničku podršku koja se očekuje od asistenta. Osim toga, suština inkluzije jeste integracija djece u redovne školske tokove, unapređenje socijalizacije i stvaranje društvenog života sa vršnjacima van kuće. Takođe, ukazivali su i na činjenicu da nastavnici i profesori razredne nastave ne mogu preuzeti ulogu asistenta. Imajući u vidu odgovornost prema nastavnom programu, odnosno jedinici kojoj predaje i odgovornost prema ostalim učenicima nastavnik ne može preuzeti ulogu tehničke podrške asistenta u praćenju nastave koju sam predaje.

Zamjenica Zaštitnika je istakla da obrazovne ustanove u Crnoj Gori još uvijek arhitektonski i prostorno nijesu prilagođene djeci sa smetnjama u razvoju. Mnoge škole imaju samo pristupnu rampu na ulazu u škole, dok su ostale prostorije u potpunosti neprilagođene, a pitanje ulaska u obrazovnu ustanovu jednako je važno kao i kretanje po njoj. Djeca sa smetnjama u razvoju usled nepristupačnosti školskih objekata uskraćena su za jednak tretman i time isključena iz punog učešća u obrazovnom procesu. Zaključila je da je nužno obezbijediti jednak pristup obrazovanju u skladu sa nacionalnim propisima i preporučenim međunarodnim standardima svakom učeniku.

Ukazala je na primjer kada su djeca- članovi učeničkog parlamenta jedne osnovne škole podnijela pritužbu koja se odnosila na nemogućnost ostvarivanja obrazovanja pod jednakim uslovima za njihova dva druga koji se kreću uz pomoć kolica i koje roditelji nose na sprat kako bi pratili kabinetsku nastavu. Škola je pokušala da pronađe rješenje uz pomoć privatnih donacija i lokalne samouprave, dok je nadležno Ministarstvo preporučilo tzv. „razumnu adaptaciju“, tj. da se nastava organizuje u prizemlju u jednoj učionici gubeći iz vida da će se na taj način učenicima uskratiti kabinetska nastava. Ministarstvo je takođe preporučilo školi da aplicira sa projektom jer su iznosi za koso-podizne rampe veoma visoki. Zaštitnik je ocijenio da je došlo do kršenja garantovanih prava djece.

Zaključak Zaštitnika je da postoje problemi u obezbjeđivanju udžbenika i nastavnih sredstava za sve kategorije djece sa smetnjama u razvoju, pogotovo za slijepu i slabovidu djecu, a takođe je ukazivao da u školama mora biti veći broj stručnjaka - logopeda, defektologa i svih drugih koji rade sa djecom sa smetnjama u razvoju.

Posebno je skrenula pažnju na rad komisija za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama i njihov odnos sa obrazovnim sistemom. Podsjetila je da su iz institucije Zaštitnika više puta ukazivali na problem nadležnosti, jer su komisije obrazovane na lokalnom nivou, a sredstva za sprovođenje inkluzije, pa i angažovanje asistenata su u nadležnosti obrazovnih ustanova koje se finansiraju iz Budžeta Crne Gore. Dešava se da komisija za usmjeravanja djece sa posebnim obrazovnim potrebama, rješenjem o usmjeravanju preporučuje školi obezbjeđivanje asistenta u nastavi i to rješenje postaje izvršno u skladu sa pravilima postupka, a mnoga takva rješenja ostanu neizvršena, jer nadležno Ministarstvo ima drugačije tumačenje potreba djeteta u konkretnim slučajevima. Nepostupanje po izvršnom rješenju ostavlja prostor roditeljima i zakonskim zastupnicima da zaštitu garantovanih prava ostvare pred sudom. Stiče se utisak da nije uspostavljena funkcionalna komunikacija i koordinacija između nadležnih komisija, obrazovnih ustanova i Ministarstva kako bi se imao uvid u potrebe djece i kako bi se problemi pravovremeno rješavali.

Zamjenica Zaštitnika je zaključila da usmjeravanje učenika u redovan obrazovni program i školu koja nema kapaciteta i prostornih uslova da prilagodi nastavu i pruži neophodnu pomoć učeniku ne odlikava poštovanje najboljeg interesa djeteta, ni pružanje adekvatnog obrazovanja u skladu sa individualnim kapacitetima zbog čega je Zaštitnik dao preporuku koja se odnosi na uspostavljanje blagovremene i stalne komunikacije između komisije, obrazovnih ustanova i nadležnog Ministarstva.

Ocijenila je da je još uvijek prisustva nesenzibilisanost pojedinih prosvjetnih radnika prema djeci sa smetnjama u razvoju i apelovala na sprovođenje većeg broja edukacija i veću podršku nastavnicima. Takođe, ukazala je na važnost multisektorske saradnje za rani razvoj djeteta. Zaključila

je da je potrebno obezbijediti da svako dijete bez obzira gdje živi u Crnoj Gori ima jednak pristup pravima, što do sada nije obezbijeđeno.

Šef Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori Osama Makavi Kogali je podsjetio da tema invaliditeta u Crnoj Gori prije par godina nije bila tema o kojoj se rado govorilo, ali se ta praksa promijenila zahvaljujući različitim kampanjama podizanja svijesti građana, među kojima je i kampanja „Govorimo o mogućnostima“. Iako su predstavnici državnih institucija ostvarili značajan učinak u primjeni politika i razradi strategija i akcionih planova, ostao je još jedan broj oblasti kojima je potrebno posvetiti pažnju. Pozitivno je što u Crnoj Gori postoji određeni broj planskih dokumenata što ukazuje da je Crna Gora upoznata i svjesna šta treba raditi. Da bi se primijenilo ono što je planirano, potrebno je obezbijediti značajne resurse, na šta utiče i Skupština Crne Gore kroz svoju ulogu u raspodjeli budžetskih sredstava za prave namjene.

Smatra da implementacija planova predstavlja novu fazu rada kojoj se treba posvetiti i u Crnoj Gori, što je najveći izazov. Pored toga, potrebno je promijeniti medicinski model identifikacije invaliditeta i fokusirati se na oblasti rane identifikacije i rane intervencije, jer rano djelovanje omogućava umanjene loših uticaja po djecu sa invaliditetom. Iako su učinjeni naponi na promjeni svijesti, stigmatizacija u društvu je i dalje prisutna. Neophodno je nastaviti rad na inkluziji djece sa invaliditetom u svim aspektima svakodnevnog života. Takođe, potrebno je pronaći zajedničko rješenje, jer postoji neproporcionalan broj djece sa invaliditetom koja su obuhvaćena institucionalnim uslugama. Poznat je broj djece koja koriste institucionalne usluge, ali ne i broj onih koji nijesu obuhvaćeni ovim uslugama i nije poznato kolika je zastupljenost i veličina ovog problema u zemlji. Ocijenio je da bi bilo važno iskoristiti predstojeći popis stanovništva u Crnoj Gori i prikupiti ovakve podatke. Ne možemo napraviti napredak ako nijesmo utvrdili kome je i u kojoj mjeri potrebna pomoć. Kogali je zaključio da Crna Gora napreduje u ovom procesu i da može biti primjer ostatku svijeta u tome kako može da se napreduje.

Direktorica Osnovne škole „Mileva Lajović Lalatović“ iz Nikšića, Vera Božović je predstavila pozitivan primjer škole koja kvalitetno sporovodi inkluzivno obrazovanje, započeto školske 2002/2003. godine. U prosjeku svake školske godine imaju od 16 do 20 učenika sa smetnjama u razvoju za koje su prilagođavali obrazovne programe, uslove rada, metode rada i nastavna sredstva. Svi nastavnici koji su bili u prilici da realizuju nastavu u odjeljenjima u kojima su raspoređeni učenici sa smetnjama u razvoju, bili su u obavezi da rade IROP. Prošle školske godine su prilagodili pristup za lica sa invaliditetom do svih učionica i kabineta. U školi je angažovano osam asistenata u nastavi, dok nastavno osoblje redovno pohada obuke o radu sa djecom sa smetnjama u razvoju. U školi postoji i djeluje tim za tranziciju iz predškolskih u osnovno-školske institucije, a po završetku osnovnog obrazovanja posebno prate učenike sa posebnim obrazovnim potrebama prilikom upisa u srednje škole. Učenici sa smetnjama u razvoju redovno učestvuju u vannastavnim aktivnostima na školskim takmičenjima, ekskurzijama, izletima i svim sličnim manifestacijama. Podaci o postignućima učenika sa posebnim obrazovnim potrebama redovno se prikazuju na nastavničkim vijećima. U školi rade psiholog, pedagog i logoped koji imaju posebnu ulogu u radu sa djecom sa smetnjama u razvoju. Kabinet logopeda je opremljen savremenim aparatima. Logoped škole je koordinator tima za inkluzivno obrazovanje, trener za tu oblast i član opštinske komisije za usmjeravanje učenika. Učenicima sa smetnjama u razvoju se posvećuje posebna pažnja u cilju stvaranja pozitivne atmosfere i okruženja. Vizija škole je da postane svojesvrtni resursni centar koji bi dvodecenijskim iskustvom pomagao drugim vaspitno-obrazovnim ustanovama u Nikšiću i šire.

Savjetnica UN za ljudska prava Anjet Lanting je podsjetila na dio preporuka koje su Crnoj Gori prethodnih godina uputili Komitet UN za prava osoba sa invaliditetom i Komitet UN za prava djeteta. Istakla je da su oba Komiteta pohvalila Crnu Goru zbog usvajanja Zakona o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, kao i uvođenje regionalnih mobilnih timova koji doprinose povećanju pristupa djece inkluzivnom obrazovanju. Međutim, 2017. godine Komitet UN za prava osoba sa invaliditetom je izrazio zabrinutost, jer definicija „razumne adaptacije“ nije u skladu sa Konvencijom UN o pravima osoba sa invaliditetom. Takođe, preporuke su se odnosile na kreiranje bolje baze podataka o osobama sa invaliditetom u osnovnim i srednjim školama i na promjenu pristupa djeci sa invaliditetom sa medicinskog na model zasnovan na ljudskim pravima. Raduje je činjenica da su preduzete aktivnosti na povećanom ulaganju u edukaciju predavača, jer je i to bila jedna od preporuka oba Komiteta. Ohrabрила je organe koji sprovode zakone i one koji vrše nadzor nad njihovom implementacijom da uvažavaju preporuke oba Komiteta, kao i da se naglase ostvarena unapređenja i preostali izazovi u predstojećem

srednjeročnom izvještaju Vlade Crne Gore o sprovođenju preporuka iz Univerzalnog periodičnog pregleda.

Direktorica Centra za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) Milena Bešić je podsjetila da je CEDEM jedna od organizacija koja je 2005. godine pripremila prvi Nacrt zakona o borbi protiv diskriminacije od kada saraduju sa nadležnim ministarstvima i institucijama u dijelu koji se tiče zakonodavnog okvira i njegove implementacije. Saopštila je da imaju dobru saradnju sa Ministarstvom za ljudska i manjinska prava i da novi model raspodjele sredstava za projektne aktivnosti nevladinih organizacija, utvrđen Zakonom o nevladinim organizacijama, pokazuje da nevladin i vladin sektor mogu da saraduju. Iako je naše zakonodavstvo usklađeno sa međunarodnim aktima u ovoj oblasti, smatra da je ona lica kojih se to tiče najbolje pitati kakav je njihov osjećaj i koji su efekti svega što se zajedno radi na poboljšanju njihovog položaja.

Podsjetila je na istraživanje koje je prije dvije godine radio IPSOS za UNDP u kojem je na pitanje koliko je u Crnoj Gori teško biti lice sa invaliditetom, čak 72,1 % ispitanika odgovorilo da je to izuzetno teško. Saglasna je da je multisektorski pristup ključan za implementaciju zakona i strategija. Nedostaje i senzibilitet ne samo službenika koji rade sa licima sa invaliditetom, nego i šire javnosti zbog čega je apelovala, ne samo na predstavnike civilnog sektora, nego i na medije da više pažnje posvete ovoj temi, jer mediji ne treba samo da informišu, nego i da edukuju javnost. U posljednjem istraživanju koje se tiče percepcije građana o diskriminacije koje je CEDEM, u saradnji sa Ministarstvom za ljudska i manjinska prava i Savjetom Evrope, radio 2018. godine utvrđeno je da je percepcija diskriminacije tada bila na višem nivou, nego prije dvije godine. Ukazala je i na problem nedovoljne upućenosti osoba sa invaliditetom ili njihovih najbližih u prava koja im pripadaju, zbog čega postoji veliki broj onih koji ne ostvaruju svoja prava. Istakla je da CEDEM realizuje brojna istraživanja i analize i apelovala da se posjeti njihov veb-sajt kako bi se informisali o publikacijama o položaju i zaštiti od diskriminacije osoba sa invaliditetom, zabrani diskriminacije, ostvarenju prava iz radnog odnosa navodeći da isto može pomoći istraživačima u njihovom daljem radu.

Izvršni direktor Saveza udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju „Naša inicijativa“ Milisav Korać je zahvalio Odboru za ljudska prava i slobode zato što je, u saradnji sa Vestminsterskom fondacijom za demokratiju, počeo proces post-zakonodavnog nadzora za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom što bi trebalo da doprinese unapređenju položaja osoba sa invaliditetom. Imajući u vidu da se u izvještajima Evropske komisije godinama konstatuje da je u ovoj oblasti u Crnoj Gori ostvaren mali napredak, smatra da svi relevantni subjekti moraju uložiti dodatne napore kako bi se stanje poboljšalo. Iako je u prethodne dvije godine putem projekata značajno unaprijeđen servis usluga za djecu i mlade sa smetnjama u razvoju, zabrinjava što djeca sa smetnjama u razvoju godinama teško ostvaruju prava iz oblasti socijalne i dječje zaštite koja im po zakonu pripadaju. Istakao je da je komisija Centra za socijalni rad uskratila pravo na ličnu invalidninu djetetu sa teškim smetnjama u razvoju – dječjom cerebralnom paralizom. Upravni sud Crne Gore je 2018. godine u oko 90% slučajeva poništio rješenja prvostepenih organa koja su bila predmet razmatranja u Ministarstvu, što ukazuje na to da se djeci bez razloga uskraćuju zakonom propisana prava. Apelovao je da se što prije konstituiše Savjet za brigu o osobama sa invaliditetom, što nije realizovano duže od tri mjeseca iako je postupak predlaganja i odabira članova Savjeta - predstavnika nevladinih organizacija završen. Savez nije saglasan sa konstatacijom Ministarstva zdravlja da je licima sa invaliditetom zakonski obezbijeden jednak pristup uslugama liječenja i medicinske rehabilitacije. Iako po odredbama Zakona o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom godine starosti ne mogu uslovljavati ostvarenje medicinskih usluga, u praksi se to dešava, pa u Zakonu o zdravstvenom osiguranju, Zakonu o zdravstvenoj zaštiti i Pravilniku o medicinskim indikacijama za korišćenje rehabilitacije u specijalizovanim ustanovama rehabilitacija osiguranika zavisi od godina starosti.

Što se tiče vaspitanja i obrazovanja djece sa posebnim obrazovnim potrebama, saglasan je da je urađeno dosta i da je višestruko povećan broj djece sa smetnjama u razvoju u školskim ustanovama, ali se nikada ne govori koliko je djece koja nijesu uključena ni u jedan sistem vaspitanja i obrazovanja. Saopštio je da oni u Udruženju na Starom Aerodromu imaju bar dva, tri lica sa preko 20 godina koja nikada nijesu pohađala nijedan razred osnovne škole i nijesu bila uključena u formalno obrazovanje i vaspitanje. Posebno su veliki problemi u ruralnim područjima gdje brojne škole još uvijek nijesu prilagođene djeci sa smetnjama u razvoju. Takođe, nedostaju logopedi i fizioterapeuti koji su veoma potrebni djeci sa tjelesnim invaliditetom.

Zahvalio je Ministarstvu prosvjete koje je u dva javna poziva tokom 2018. i 2019. godine na kvalitetan, korektan i profesionalan način razmotrilo i podržalo projekte nevladinih organizacija. Izrazio je nadu da će Ministarstvo za ljudska i manjinska prava u ovoj godini slijediti primjer korektne raspodjele sredstava za lica sa invaliditetom iz 2018. godine, dok su zbog raspodjele u 2019. neke nevladine organizacije iskazale nezadovoljstvo. Takođe, izrazio je žaljenje što njegovo i mišljenje Gorana Macanovića sa sjednice Odbora na kojoj je održano kontrolno saslušanje ministra za ljudska i manjinska prava i ministarke javne uprave nije sadržano u Izvještaju, iako izražava poštovanje prema Izvještaju i Zapisniku u kojima je ukazano na mnogo stvari, ali misli da bi imali dodatnu težinu da su sadržane informacije da je od 490.000 eura preko 200.000 eura dodijeljeno pojedinim organizacijama koje se ne bave licima sa invaliditetom. Apelovao je na ministarstva da do 1. marta 2020. raspišu konkurse za raspodjelu sredstava nevladinim organizacijama za 2020. godinu i da se ta raspodjela izvrši u interesu djece i mladih sa smetnjama u razvoju i odraslih lica sa invaliditetom.

Savez „Naša inicijativa“ će u okviru projekta koji je podržalo Ministarstvo za ljudska i manjinska prava održati šest radionica u Crnoj Gori i apelovati da se lica sa invaliditetom uključe u javni i politički život. Podsjetio je da od 81 poslanika u Skupštini Crne Gore nijedan nije javno deklarisan kao osoba sa invaliditetom, a prema popisu stanovništva iz 2011. u Crnoj Gori živi oko 11% osoba sa invaliditetom zbog čega bi, prateći proporciju zastupljenosti u stanovništvu, u Skupštini trebalo biti najmanje osam poslanika sa invaliditetom. Uputio je apel svim političkim partijama da lica sa invaliditetom uključe na poslaničke i odborničke liste na predstojećim izborima, jer je uvjeren da bi se mnogo više doprinijelo unapređenju položaja lica sa invaliditetom kada bi imali osam ili devet poslanika koji su lica sa invaliditetom.

Programska menadžerka u NVO „Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore“ Anđela Radovanović je izrazila žaljenje što na sjednici nijesu ministri koji su pozvani da prisustvuju konsultativnom saslušanju navodeći da to odslikava stav samih ministara i ministarstava prema temi, odnosno učešću osoba sa invaliditetom u bilo kom aspektu života.

Ako bi se inkluzivno obrazovanje posmatralo kao transformacija kulture, politike i prakse u svim formalnim i neformalnim obrazovnim okruženjima da bi se odgovorilo na različite zahtjeve i identitete pojedinačnih učenika, odnosno studenata, uz ulaganje napora za uklanjanje barijera koje ograničavaju mogućnosti, onda bi to inkluzivno obrazovanje trebalo da služi da pruži podršku svoj djeci, a ne samo djeci sa invaliditetom. Ono što danas imamo u praksi daleko je od toga što su definicije međunarodnih dokumenata. Upitno je da li je Ministarstvo prosvjete razmatralo preporuke Komiteta i na koji način planira da ih sprovodi, posebno u oblasti usmjeravanja djece sa invaliditetom u obrazovni proces, budući da Komitet u svojim preporukama proces usmjeravanja djece prepoznaje kao jedan oblik diskriminacije, jer se ovaj proces usmjeravanja bazira na funkcionalnom modelu i u skladu s tim izrađuju se individualni razvojno obrazovni programi koji su bazirani na funkcionalnom modelu koji prepoznaje smetnje, nedostatke, manjkavosti same djece kao pojedinaca, a ne ono što im treba pružiti kao podršku u obrazovnom sistemu. Smatra da ovakav model pristupa vodi ka segregaciji djece u obrazovnom sistemu, pa u nekim školama djece sa invaliditetom uopšte nema jer se pretežno usmjeravaju u određene škole. Tokom prošlogodišnje analize Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore je utvrdilo da su to najčešće srednje stručne škole, a ne gimnazije. Upitala je predstavnice Ministarstva prosvjete da li imaju podatak koliko djece sa invaliditetom ima u gimnazijama? Naglasila je da je u šest gimnazija koje su obišli prošle godine bilo samo četvoro učenika sa invaliditetom, pa je upitala da li to znači da Ministarstvo prosvjete smatra da djeca sa invaliditetom nemaju kapaciteta da pohađaju gimnazije.

U školama gdje su većinski upisana djeca sa intelektualnim i psihosocijalnim invaliditetom upitan je način na koji im se pruža podrška i obezbjeđuju uslovi da bi mogli pohađati nastavu. Takođe, pitanje je na koji način Ministarstvo prosvjete planira i usmjerava rad sa nadarenom djecom sa invaliditetom ili takva djeca nijesu prepoznata u obrazovnom sistemu. Navela je da postoje neke škole gdje se takmičenja za djecu sa invaliditetom organizuju odvojeno od takmičenja za drugu djecu, kao što je Osnovna škola "Olga Golović" u Nikšiću.

Jedno od bitnih pitanja, kojim se treba baviti jeste i način na koji se budući nastavni kadar priprema za rad sa djecom sa invaliditetom. Radovanović je istakla da ne govori samo o nastavnom kadru koji je trenutno zaposlen u školama, već i o studentima koji se školuju za nastavnička zanimanja, a koji kroz obrazovne programe uče terminologiju zasnovanu na medicinskom i funkcionalnom modelu, pa se i dalje govori o smetnjama, teškoćama, čak i nekim terminima poput defektne i poremećene djece. Ne govori se o tome šta treba da uradimo da bismo omogućili svim osobama da imaju jednak pristup

obrazovanju. O tome koliko ovaj model segregacije djece sa invaliditetom prvo u osnovnoj, pa dalje i u srednjoj školi vodi do kasnijih negativnih efekata na život osoba sa invaliditetom govori i to da u poređenju sa 1000 djece sa invaliditetom koja su uključena u osnovne i srednje škole, prema poslednjim podacima ima svega 105 studenata sa invaliditetom na svim visokoobrazovanim ustanovama u Crnoj Gori. Naglasila je da ove podatke ne prikuplja država, već nevladine organizacije koje pružaju podršku studentima sa invaliditetom tako da je možda ovaj broj studenata sa invaliditetom i veći, ali oni imaju podatke samo za one kojima pružaju podršku. Zaključila je da je potrebno mnogo više rada, sagledavanja stvarnih problema i zasnivanja aktivnosti na modelu zasnovanom na ljudskim pravima i na definiciji inkluzivnog obrazovanja kao transformacije, a ne kao integracije osoba sa invaliditetom.

Predsjednik Skupštine „Udruženja mladih sa hendikepom Crne Gore“ Milenko Vojičić je saopštio da je inkluzivno obrazovanje veoma važno za postizanje inkluzivnog društva i inkluzivnog građanina koji će biti samosvjestan i doprinijeti kako sebi, tako i društvu. Ako pojedincu nije obezbijeđeno odgovarajuće obrazovanje, onda je ta osoba diskriminirana u samom startu, a ako dijete ili student sa invaliditetom ne može da uđe u obrazovnu ustanovu neće imati odgovarajuće obrazovanje. Djeca su upućena u inkluzivno obrazovanje, a nijesu stvoreni preduslovi u fizičkom pristupu obrazovnim objektima i pristupu nastavnom procesu, niti obrazovni kadar ima odgovarajuće informacije i nastavne programe sa kojima bi mogli postići maksimalne rezultate. „Udruženje mladih sa hendikepom“ je realizovalo Projekat monitoringa pristupačnosti obrazovnog procesa u srednjim školama u Crnoj Gori. Obišli su 23 srednje škole u Crnoj Gori i utvrdili da je 87% nepristupačno u potpunosti, a samo 13% djelimično pristupačno. Nijedna od njih nije bila u potpunosti pristupačna i vrlo su rijetki primjeri potpuno pristupačnih škola. Čak i u Gimnaziji u Podgorici koja je rekonstruisana nije postignuta osnovna pristupačnost. Ukazao je da još uvijek ne postoji senzibilitet prema osobama sa invaliditetom. Prilikom monitoringa u nekim školama su se žalili da nemaju ni podršku od strane mobilnih timova. Ako nije obezbijeđeno dobro obrazovanje, onda neće biti ni dobro zapošljavanje niti će građani biti sposobni da se bore za svoja prava. I sam je prvi put ušao u učionicu sa 30 godina i to kao predavač, a kao đak i student nikad nije redovno išao u školu. U praksi postoji neznanje i nerazumijevanje pojma „razumna adaptacija“ koja se odnosi na pojedinca. Izrazio je nadu i očekivanje da će rasprava sa sjednice Odbora, za koju postoji veliko interesovanje, rezultirati pomacima.

Izvršni direktor Saveza slijepih Crne Gore Goran Macanović ne želi da spori ono što je realizovano u inkluzivnom obrazovanju u prethodnih 20 godina, ali je upitno kakvi su ostvareni rezultati. Smatra da rezultati nijesu onakvi kakve svi želimo zbog progresnog pristupa koji se primjenjuje u obrazovanju djece sa invaliditetom i pristupa koji se koristi u obrazovnom sistemu. Dok sistem ne prestane da tretira djecu sa invaliditetom kao djecu koja imaju posebne obrazovne potrebe stanje se neće poboljšati. Naglasio je da djeca sa invaliditetom imaju iste obrazovne potrebe kao i sva djeca, samo ih zadovoljavaju na drugačiji način. Saglasan je da je i poslije 20 godina prisutan funkcionalni model i to ne samo funkcionalni, nego i zaštitnički, a u određenim elementima i milosrdni pristup prema djeci sa invaliditetom. Mišljenja je da asistent u nastavi ne treba da bude lice koje pruža samo tehničku podršku djetetu sa invaliditetom. Inkluzivno obrazovanje je obrazovanje u kome se obrazovni sistem prilagođava svakom pojedinačnom djetetu, dok je integrisano obrazovanje ono u kojem se dijete uključuje u obrazovni sistem i prilagođava se onome što ga dočeka u obrazovnoj ustanovi, tako da naš sistem više liči na integrisani. Ne zna da li u Crnoj Gori postoji škola u kojoj za djecu sa oštećenim vidom postoje taktilne trake vodilje koje bi pomogle djetetu da se samostalno kreće i orjentiše po školi. Takođe, za djecu sa oštećenim vidom postoji nepristupačnost literature na svim nivoima obrazovanja i u svim prilagođenim formatima bilo da je u audio formi, na Brajevom pismu ili sa uvećanim tekstom za djecu sa djelimičnim i potpunim oštećenjem vida i sluha. Takođe, nedostaju gestovni prevodioci i asistenti. Obrazovni sistem treba da pruži podršku nastavnicima, a ne djeci sa invaliditetom. Na sjednici Komiteta na kojoj je predstavljen Izvještaj o primjeni Konvencije UN o pravima lica sa invaliditetom čuli su da u Crnoj Gori postoje udžbenici na Brajevom pismu za osnovnu školu, za svu djecu i to u dva primjerka, pa su zatražili informaciju od nadležnih institucija u kojim školama se nalaze takvi udžbenici. Od Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva dobili su informacije da ih oni nemaju i uputili su ih na Resursni centar u Podgorici od kojeg su obaviješteni da po potrebi prilagođavaju literaturu. Ukoliko želimo pristupačan obrazovni sistem koji je jednak za sve, nije dovoljno samo po potrebi prilagođavati literaturu. Treba stvoriti resurse da svoj djeci bez obzira na vrste invaliditeta omogućimo jednake šanse.

Ukazao je da razumna adaptacija predstavlja ono što preduzme nadležna institucija, a što je više od zakonskih obaveza. Dostojanstvo svake osobe, pa i djeteta sa invaliditetom nema cijenu zbog čega u svim akcijama i mjerama koje se sprovode treba voditi računa o dostojanstvu.

Potpredsjednica Udruženja „Zračak nade“ Senada Žiga je saopštila da će ove godine zahvaljujući sredstvima koja su dobili od Ministarstva za ljudska i manjinska prava realizovati radionice o samozastupanju osoba sa intelektualnim invaliditetom. Smatra da bi na neku od narednih sjednica Odbora trebalo pozvati osobe sa invaliditetom i intelektualnim smetnjama kako bi se čuo njihov glas, da to ne bude uvijek preko posrednika i trećih lica. Naglasila je da nije isti položaj osoba sa invaliditetom u svakom gradu u Crnoj Gori i u svakoj regiji. U Pljevljima su usluge i socijalni servisi za osobe sa invaliditetom razvijene na visokom nivou, a pod jednim krovom dobro saraduju nevladin sektor, Udruženje roditelja i Dnevni centar za djecu sa smetnjama u razvoju i odrasla lica sa invaliditetom. Prethodne godine su realizovali veliki broj projekata i obuka, među kojima su obuke za upotrebu asistivne tehnologije i obuka za upotrebu gestovnog govora kojom su obuhvatili prestavnike nevladinog sektora, zdravstva, socijalne zaštite, prosvjete i medija.

Član Odbora dr Suad Numanović je mišljenja da u Crnoj Gori postoji dobar zakonodavni okvir i da se stvara prepostavka za kvalitetan institucionalni okvir, s tim što svi predstavnici državnih organa, civilnog sektora, mediji i građani moraju da daju doprinos kako bi implementacija zakona i senzibilitet stanovništva prema osobama sa invaliditetom dostigao očekivani nivo. Ukazao je na važnost saradnje ministarstava zdravlja, prosvjete, rada i socijalnog staranja i za ljudska i manjinska prava, uz ocjenu da ista treba da bude unaprijeđena. Takođe, saglasan je da je veoma važna rana identifikacija kako bi se mogla preduzimati kvalitetna i brza intervencija. Poslanik Numanović je naglasio da su koordinirano planiranje, saradnja u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti, kao i rana identifikacija i intervencija ključni za podršku djeci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama i, s tim u vezi, upitao kakva je dosadašnja saradnja nadležnih institucija i sa kojim izazovima se suočavaju.

Član Odbora Mirsad Murić je mišljenja da postoji saradnja između državnih institucija i nevladinog sektora u ovoj oblasti, ali je u narednom periodu treba unaprijediti. Ocijenio je da Ministarstvo prosvjete i škole ulažu dosta napora u razvoj inkluzivnog obrazovanja. Interesovalo ga je da li je Ministarstvo prosvjete vršilo evaluaciju poslova koje obavljaju asistenti u nastavi i da li su zadovoljni njihovim radom i da li su vršene kontrolne provjere znanja lica sa invaliditetom i ocjena koje ova lica dobijaju od strane nastavnog kadra?

Poslanica mr Branka Tanasijević je saglasna da se samo multisektorskim radom mogu postići rezultati u ovoj oblasti. Naglasila je da je inkluzivno obrazovanje bitno ne samo samo za napredovanje, nego i za vidljivost djece sa invaliditetom iz razloga što djeca koja imaju invaliditet brže napreduju u takvom okruženju, pri čemu napreduju i ona djeca koja nemaju invaliditet, jer razvijaju kognitivne i nekognitivne vještine na svim nivoima obrazovanja. Smatra da je za djecu sa invaliditetom jednako važno razvijanje nekognitivnih vještina kao što je adaptibilnost, socijabilnost, motivisanost, optimizam i samopoštovanje. Djeca koja u takvom ambijentu formiraju nekognitivne vještine su više predisponirana od onih koji ne učestvuju u sistemu vaspitanja da napreduju i da postanu korisni članovi društva. Poslanica mr Branka Tanasijević je postavila sledeća pitanja:

- Da li postoje podaci o broju djece sa invaliditetom koja u školskoj 2019/2020. pohađaju redovan sistem obrazovanja i vaspitanja?

- U kojoj mjeri djeca sa invaliditetom, odnosno njihovi roditelji učestvuju u izboru obrazovnih programa, pa čak i u njihovom kreiranju u skladu sa njihovim mogućnostima i šta bi se u narednom periodu moglo preduzeti na tom planu?

- Imajući u vidu da se u brojnim analizama i izvještajima relevantnih međunarodnih organizacija ukazuje da djeca sa invaliditetom koja žive u udaljenim ili izolovanim lokalitetima, prvenstveno u ruralnim područjima Crne Gore, imaju smanjen pristup obrazovanju i polazeći od činjenice da su Zakonom stvorene pretpostavke za takozvani „interaktivni servis podrške“ za djecu u ruralnim područjima, u koliko opština u Crnoj Gori postoje ovakvi servisi i kakvi su njihovi dosadašnji rezultati?

Poslanica Žana Filipović je postavila sledeće pitanje predstavnici Ministarstva za ljudska i manjinska prava: „Koliko zakona je do sada usklađeno sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, u skladu sa preporukama iz Analize usklađenosti zakonodavstva u Crnoj Gori sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom?“

Predstavnicu Ministarstva prosvjete Arijana Nikolić Vučinić je, podsjećajući na ograničenje sa vremenom, dala jedan sveopšti odgovor na sve što se čulo tokom konsultativnog saslušanja, ističući iskreno da je ponosna na to što je Crna Gora uradila u oblasti inkluzivnog obrazovanja, a da li je to dovoljno- ipak se tu neće stati. Planiraju da unapređuju stanje u ovoj oblasti u skladu sa međunarodnim standardima kako bi djeca bila spremna za dalji život. Svjesni su da veliki broj objekata iz oblasti obrazovanja, ali i iz drugih oblasti života nije dovoljno pristupačan za lica sa invaliditetom ili nije uopšte pristupačan. Nije lako prilagoditi sve objekte ako se ima u vidu da u Crnoj Gori postoje 163 osnovne škole sa 295 područnih jedinica. Trebaće im vremena da se prilagode svi objekti. Posebna pažnja se posvećuje obuci nastavnika za rad sa djecom koja pohađaju inkluzivno obrazovanje. Ocijenila je da je puno obuka urađeno od strane resursnih centara i da, na zahtjeve samih zaposlenih, resursni centri organizuju individualne obuke. Ukoliko znaju da će dijete s određenim posebnim potrebama da dođe kod nekog nastavnika razredne nastave ili predmetne nastave, ako su svjesni da treba da se izvrši obuka, oni prije nego što to dijete počne da pohađa nastavu kog tog nastavnika organizuju obuke. Ministarstvo prosvjete je sprovelo analizu rada asistenata u nastavi, a i dalje sprovode njihove obuke. U saradnji sa NVO "Staze" prošle godine je sprovedena dodatna obuka asistenata koji moraju da posjeduju licencu za rad. Knjige za djecu sa oslabljenim vidom pripremaju se u resursnim centrima. Već par godina praktikuje se da djeca imaju pripremljene knjige. Naglasila je da Ministarstvo prosvjete ne može samo da se bavi inkluzivnim obrazovanjem i da je neophodno da budu uključeni Ministarstvo rada i socijalnog staranja i Ministarstvo zdravlja. U narednom periodu akcentat treba usmjeriti na ranu intervenciju i smatra da Ministarstvo zdravlja to treba da istakne kao prioritet. Zaključila je da se Ministarstvo prosvjete potpuno odgovorno odnosi prema djeci koja su u inkluzivnom obrazovanju i najavila da će i dalje raditi na njegovom unapređenju.

Predstavnicu Ministarstva za ljudska i manjinska prava Blanka Radošević Marović je saopštila da je do sada usaglašeno 11 zakona sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, dok su tri u postupku usaglašavanja. Međutim, istakla je da od tih 11 zakona koji su usklađeni, jedan dio nije ispoštovao sve preporuke sadržane u Analizi. Podsjetila je da je Analiza obuhvatila i propise iz oblasti obrazovanja i to: Opšti Zakon o obrazovanju i vaspitanju, Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Zakon o Gimnaziji, Zakon o stručnom obrazovanju i Zakon o visokom obrazovanju koji su u međuvremenu izmijenjeni i u cilju promocije jednakosti na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja precizno su definisane antidiskriminacione odredbe.

Predsjednik Odbora dr Halil Duković je saopštio da u slučaju kada bi se učesnici sjednice pojedinačno izjašnjavali o položaju osoba sa invaliditetom u Crnoj Gori, svi bi prikazali različitu sliku, jer ima onih koji smatraju da je dobro, ali i onih koji ocjenjuju da je nezadovoljavajuće. U pojedinim oblastima ostvaren je značajan napredak, dok u drugim oblastima stanje nije poboljšano. Pojedine stvari su začuđujuće. Primjera radi, u svakoj opštini postoji osnovna škola i osnovno obrazovanje je obavezno, svaka osoba sa invaliditetom do tog uzrasta se mora prepoznati, a i dalje ne postoji evidencija o broju osoba sa invaliditetom u Crnoj Gori. Mišljenja je da u Crnoj Gori nema opštine u kojoj ne djeluje nevladina organizacija koja se bavi zaštitom prava osoba sa invaliditetom, pa i pored toga nemamo informaciju o broju osoba sa invaliditetom u našoj državi koja ima 600.000 stanovnika. U Crnoj Gori je angažovano oko 300 asistenata u nastavi i procjenjuje se da ih je malo. Potrebno je identifikovati koliko škola i domova zdravlja nije prilagođeno osobama sa invaliditetom. Jasno je da se sve škole ne mogu prilagoditi odjednom i da to treba raditi za vrijeme raspusta, ali je potrebno donijeti plan njihovog prilagođavanja i postepeno realizovati tu obavezu. Neophodno je raditi na daljoj senzibilizaciji kadra. Takođe, neophodno je utvrditi tačne brojke i podatke, kako bi se znalo šta treba raditi u narednom periodu. Iako se preduzimaju značajne aktivnosti na unapređenju stanja, uvijek će postojati kritike da u određenim oblastima nije dovoljno urađeno. Kritike saopštene na sjednici nijesu shvaćene u negativnom kontekstu, već kao obaveza za preduzimanje daljih aktivnosti u cilju rješavanja uočenih problema.

Smatra da je Skupština donijela dobre zakone i u obavezi je da prati njihovu implementaciju. Predsjednik Odbora je saglasan da osobe sa invaliditetom mogu dati najbolju ocjenu o stanju ljudskih prava osoba sa invaliditetom, zbog čega je na sjednici Odbora prisutno šest predstavnika nevladinih organizacija prepoznatih u zaštiti ljudskih prava kako bi se čulo i njihovo mišljenje. Prisutni su i predstavnici državnih institucija, ali i međunarodnih organizacija koji su naši prijatelji i koji nam daju podršku, upućuju i upozoravaju šta treba raditi. Nesporno je da je urađeno mnogo, ali se mora znati šta dalje treba raditi, na što je upozoreno i od Evropske komisije svim izvještajima.

Zahvalio je svim učesnicima sjednice koji su ukazali na probleme sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju na osnovu čega će se preduzimati dalje aktivnosti u ovoj oblasti, a sve na zadovoljstvo osoba sa invaliditetom kao ravnopravnih građana Crne Gore. Na taj način se ne iskazuje milost prema osobama sa invaliditetom, već je to obaveza kako bi se osobe sa invaliditetom osjećale ravnopravno sa osobama koje nemaju invaliditet, zaključio je predsjednik Odbora. Istakao je da su ljudska prava živa materija i to je proces za koji je potrebno vrijeme. Sve informacije koje posjeduju nadležni potrebno je uvezati, jer su Skupština, Vlada, institucija Zaštitnika, nevladine i međunarodne organizacije na zajedničkom zadatku koji se tiče poboljšanja položaja lica sa invaliditetom.

Predsjednik Odbora je zamolio sve učesnike sjednice da izađu u susret istraživačima, ekspertima koji će vršiti post-zakonodavni nadzor za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i da im ustupe informacije kojima raspolažu. Najavio je da će istraživači do kraja aprila 2020. pripremiti PLS izvještaj koji će biti predstavljen na sjednici Odbora na kojoj će biti održano kontrolno saslušanje resornih ministara na ovu temu.

Predstavnik Vestminsterske fondacije za demokratiju Ivan Radojević i istraživač Pavle Dimitrijević su iskazali zahvalnost za organizaciju Konsultativnog saslušanja predstavnika resornih ministarstava, uz ocjenu da će im informacije saopštene na sjednici Odbora biti od velike koristi kao polazna osnova za dalji rad na Post-zakonodavnom nadzoru o Zakonu o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i značajno ubrzati njihov predstojeći rad na pripremi Izvještaja o post-zakonodavnom nadzoru za pomenuti Zakon.

Na samom kraju sjednice zaključeno je da se sačini Izvještaj sa zaključcima koji će biti dostavljen Kolegijumu predsjednika Skupštine, na upoznavanje, nadležnim organima na realizaciju, kao i svim učesnicima sjednice, radi upoznavanja.

U skladu sa čl. 62 i 73 Poslovnika Skupštine Crne Gore, Odbor za ljudska prava i slobode podnosi

IZVJEŠTAJ
SA 54. SJEDNICE ODBORA -
KONSULTATIVNO SASLUŠANJE NA TEMU:
„POST-ZAKONODAVNI NADZOR ZA ZAKON O ZABRANI DISKRIMINACIJE LICA SA
INVALIDITETOM („SLUŽBENI LIST CG“, BROJ 35/15), SA AKCENTOM NA PRIMJENU
ČLANA 21 OVOG ZAKONA, KOJI SE ODNOSI NA DISKRIMINACIJU U OBLASTI
VASPITANJA, OBRAZOVANJA I STRUČNOG OSPOSOBLJAVANJA“

Na sjednici su, u skladu sa čl. 67 i 73 Poslovnika Skupštine Crne Gore, učestvovali: Arijana Nikolić Vučinić, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, mr Tamara Milić, načelnica Direkcije za predškolsko i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, Svetlana Sovilj, načelnica u Direktoratu za socijalno staranje i dječju zaštitu u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Darko Moračanin, samostalni savjetnik u Direktoratu za zapošljavanje u Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Amela Jarović Orahovac, samostalna savjetnica I u Direktoratu za socijalno staranje i dječju zaštitu, Senka Klikovac, načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja, Jovana Radulović, samostalna savjetnica II za organe, tkiva, ćelije i transfuziju u Ministarstvu zdravlja i Blanka Radošević Marović, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava.

Sjednici su, u skladu sa članom 67 stav 2 Poslovnika Skupštine Crne Gore, prisustvovali: poslanik Momčilo Martinović, zamjena člana u Mreži odbora za ljudska prava i rodnu ravnopravnost Zapadnog Balkana (HUGEN), Snežana Mijušković, zamjenica Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Duška Šljivančanin, savjetnica u instituciji Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore, mr Željko Darmanović, direktor JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Marijana Marković, socijalna radnica u JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Nataša Knežević, psihološkinja u JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, Marina Vujović, direktorica JU Dnevni centar za djecu i omladinu sa smetnjama i teškoćama u razvoju-

Podgorica, Slavka Mirović, defektolog u JU Dnevni centar za djecu i omladinu sa smetnjama i teškoćama u razvoju-Podgorica, Janko Labović, v.d. direktora JU Dječji dom „Mladost“- Bijela u okviru kojeg je Dnevni centar za djecu sa smetnjama u razvoju, Zdenka Mišković, direktorica Osnovne škole „21. maj“- Podgorica, Vera Božović, direktorica Osnovne škole „Mileva Lajović Lalatović“- Nikšić, Osama Makavi Kogali, šef Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori, Ivana Ceković, koordinatorka Obrazovnog programa u Predstavništvu UNICEF-a u Crnoj Gori, Lene Polsen, ekspertkinja Kontera grupe (*KonTerra Group*) koja sprovodi nezavisnu evaluaciju Programskog dokumenta za Crnu Goru za period 2017-2021. koji predstavlja osnov za saradnju između UNICEF-a i Vlade Crne Gore, Aleksandra Gligorović, nacionalna konsultantkinja koja sprovodi nezavisnu evaluaciju Programskog dokumenta za Crnu Goru za period 2017-2021. koji predstavlja osnov za saradnju između UNICEF-a i Vlade Crne Gore, Anjet Lanting, savjetnica UN za ljudska prava, Aleksandra Vukčević, predstavnik NVO „Građanska alijansa“, Milenko Vojičić, predsjednik Skupštine NVO „Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore“, Anđela Radovanović, programska menadžerka u NVO „Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore“, Goran Macanović, izvršni direktor NVO „Savez slijepih Crne Gore“, Milisav Korać, izvršni direktor NVO Savez udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju, Milena Bešić, direktorica NVO Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM), Sanela Žiga, potpredsjednica Udruženja „Zračak nade“- Pljevlja, Ivan Radojević, program menadžer Vestminsterske fondacije za demokratiju i Pavle Dimitrijević, ekspert- istraživač zadužen za izradu izvještaja o post-zakonodavnom nadzoru za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, angažovanog od strane WFD-e.

Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore 24. jula 2019. godine uključen u Projekat Vestminsterske fondacije za demokratiju (WFD) „Kreiranje parlamentarne mreže o ljudskim pravima na Zapadnom Balkanu“ u kojem učestvuju parlamentarna radna tijela koja se bave ljudskih pravima i rodnom ravnopravnošću iz osam parlamenata, odnosno šest zemalja Zapadnog Balkana: Albanija, Bosna i Hercegovina, Republika Sjeverna Makedonija, Republika Kosovo, Srbija i Crna Gora.

Ovaj regionalni parlamentarni Projekat WFD, nevladinog javnog tijela sa preko 25 godina iskustva, 60 globalnih programa i 35 kancelarija u cijelom svijetu podržan je od strane Ministarstva inostranih poslova Norveške i realizuje se od aprila 2019. do novembra 2021. godine. Sprovodi se u cilju unapređenja regionalne parlamentarne saradnje na Zapadnom Balkanu i poboljšanja nadzora nad zakonodavstvom koje se tiče ljudskih prava i rodne ravnopravnosti. Uspostavljanjem regionalne mreže parlamentarnih odbora za ljudska prava i rodnu ravnopravnost na Zapadnom Balkanu, WFD nastoji da doprinese poboljšanju nadzorne uloge i kapaciteta parlamenata i razvijanju mehanizama za regionalnu parlamentarnu saradnju u oblasti ljudskih prava koji će omogućiti efikasan nadzor zakonodavstva o ljudskim pravima.

Na svim do sada realizovanim aktivnostima u sklopu Projekta WFD-a naglašeno je da će **posebna pažnja biti posvećena jačanju kapaciteta skupštinskih odbora Zapadnog Balkana za sprovođenje post-zakonodavne kontrole zakona i politika** koje regulišu ljudska prava i rodnu ravnopravnost u cilju procjene da li su usvojeni zakoni implementirani na planirani način, da li su dali očekivane rezultate i ostvaruju li predviđene ishode. Ističemo da se post-zakonodavnim nadzorom razmatra sprovođenje zakona i njihovog uticaja na društvo, a što bi trebalo da doprinese poboljšanju samih zakona i dobrobiti građana.

Imajući u vidu da je jedan od ciljeva Projekta WFD poboljšanje nadzora nad zakonodavstvom, u decembru 2019. parlamentarni odbori za ljudska prava i rodnu ravnopravnost su dobili zadatak da odaberu zakon usvojen u poslednjih tri do pet godina, za koji će se u okviru pilot projekta izvršiti post-zakonodavni nadzor.

S tim u vezi, **Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore**, u skladu sa svojim nadležnostima utvrđenim Poslovnikom Skupštine Crne Gore, u okviru aktivnosti u HUGEN Mreži **predložio je sprovođenje post-zakonodavnog nadzora za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom ("Službeni list CG", broj 35/15)**, koji je Skupština Crne Gore 25. saziva donijela na Sedmoj sjednici Prvog redovnog (proljećnjeg) zasijedanja u 2015. godini, dana 26. juna 2015.

Predloženi pilot projekat je podržan od strane WFD, koja je u **januaru 2020. godine putem javnog poziva izabrala istraživače Danijelu Božović i Pavla Dimitrijevića, koji će sprovesti**

relevantno istraživanje u postupku post-zakonodavnog nadzora za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom. Istraživači će prikupljati neophodne informacije i podatke o primjeni Zakona, organizovati direktne konsultacije sa identifikovanim subjektima, **do kraja mjeseca aprila 2020. sačiniti PLS izvještaj o Zakonu o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom sa preporukama** i učestvovati na sjednicama Odbora/Skupštine kako bi prezentovali i diskutovali o nalazima iz PLS izvještaja.

U toku PLS procesa poseban akcenat biće na sledećim aspektima primjene Zakona o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom:

- analiziranje primjene člana 21 Zakona; određivanje stvarnog stanja sa stanovišta poštovanja prava lica, u konkretnom slučaju, djece sa invaliditetom na vaspitanje, obrazovanje i stručno osposobljavanje;
- analiziranje u kojoj mjeri je licima sa invaliditetom omogućeno da: vrše izbor obrazovnog programa i upis i pristup i boravak u obrazovno-vaspitnoj ustanovi, u skladu sa njegovim mogućnostima; prate nastavu i da im se provjerava znanje, kao i da učestvuju u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, uključujući i učešće u vannastavnim aktivnostima i takmičenjima;
- vršenje nadzora u kojoj mjeri i obimu se preduzimaju posebne mjere za uspostavljanje i pružanje individualizovane podrške za nesmetano praćenje nastave i provjeru znanja, kao i učešće u drugim vaspitnim, odnosno obrazovnim aktivnostima, uključujući i učešće u vannastavnim aktivnostima i takmičenjima.

Konsultativno saslušanje je organizovano u cilju jačanja kapaciteta ovog skupštinskog odbora za sprovođenje post-zakonodavne kontrole zakona i politika koje regulišu ljudska prava i doprinosa prikupljanju informacija potrebnih za uspješnu realizaciju pilot projekta koji se odnosi na post-zakonodavni nadzor za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom. Ovom aktivnošću Odbor je doprinio ostvarivanju inicijalnih kontakata između predstavnika ključnih zainteresovanih strana, izabranih istraživača za sprovođenje pilot projekta i predstavnika Vestminsterske fondacije za demokratiju i omogućio ubrzanje aktivnosti planiranih u okviru pilot projekta post-zakonodavnog nadzora.

Uvodna izlaganja imali su: Arijana Nikolić Vučinić, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete, Senka Klikovac, načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja i Blanka Radošević Marović, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava.

Direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete Arijana Nikolić Vučinić je informisala o sledećem:

- crnogorski obrazovni sistem doživljava inkluzivno obrazovanje kao prvi izbor i najbolji pristup obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama, što značajno doprinosi smanjenju diskriminacije, budući da su kroz ovakav model koji se razvija u poslednjih 20 godina djeca uključena u redovne škole i zajedno sa drugom djecom pohađaju nastavu;
- uspostavljen je normativni i strateški okvir i u svim zakonima koji se tiču obrazovanja istaknuta je zabrana diskriminacije;
- Strategija inkluzivnog obrazovanja koja je usvojena krajem 2019. rukovodi se principima dostupnosti, pravičnosti, jednakosti, kontinuiteta i kvaliteta;
- osnov za rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama je Individualni razvojno-obrazovni program – IROP, koji vrtići i škole izrađuju za svako dijete i definišu akademske i razvojne ciljeve koje treba postići;
- kontinuirano se sprovode obuke za individualizaciju nastave, pristupa i rada, a razvijen je Individualni tranzicioni plan 1 za prelazak učenika iz osnovne u srednju školu, kao i Individualni tranzicioni plan 2 koji povezuje obrazovanje i zapošljavanje;
- lokalne komisije za usmjeravanje predlažu program, stručnu pomoć, kadrovske, prostorne, materijalne i druge uslove za svako dijete sa posebnim obrazovnim potrebama. Pristup je multidisciplinarni i intersektorski, uz učešće roditelja. Takođe, Ministarstvo prosvjete vodi evidenciju po osnovu dostavljenih obavještenja o usmjeravanju;

- u crnogorskom obrazovnom sistemu podršku inkluzivnom obrazovanju daju tri resursna centra koji pružaju značajnu pomoć u obukama nastavnika koji rade sa djecom sa teškoćama u razvoju;
- škole za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama angažuju asistente u nastavi, kao tehničku podršku djeci i u ovom trenutku angažovano je preko 300 asistenata;
- inkluzivno obrazovanje sprovodi se kroz stručnu podršku resursnih centara, poboljšanje pristupačnosti, opremanje i samostalnu produkciju specijalizovanih individualizovanih nastavnih sredstava;
- u preko 100 obrazovno-vaspitnih ustanova prilagođen je pristup, u 60 ustanova prilagođen je toalet, dok u preko 10 postoji lift;
- u školama u kojima je najveći broj djece sa intelektualnim i smetnjama iz spektra autizma obezbijedena su specijalizovana didaktička sredstva, kao i u školama u kojima uče djeca sa smetnjama vida;
- završeni su ili su u toku radovi na 30-ak objekata i to: toaleti su prilagođeni osobama sa invaliditetom u 14 škola, platforme su napravljene u četiri škole, izvedeni su radovi na prilagođavanju četiri fakulteta, djelimično su prilagođena dva resursna centra u Podgorici i još pet objekata. Za 40 škola biće obezbijeden osnovni IT paket za prilagođavanje, izvođenje nastave i izradu nastavnih sredstava, a kroz IPA projekat biće prilagođeno šest do osam škola;
- novina je mobilna služba organizovana pri Zavodu za školstvo koja podrazumijeva angažovanje stručnjaka za individualnu podršku djeci, savjetodavni rad sa stručnom službom škole, nastavnici, praktično vođenje i slične aktivnosti;
- u toku je pilotiranje programa prelaska sa razredne na predmetnu nastavu koja će omogućiti bolju pripremu djeteta za veći broj nastavnika i adekvatniju realizaciju predmetnih programa, kao i programa za adolescente sa smetnjama u razvoju;
- u školama se izvode radionice “Ne diskriminaciji”, a 25. i 26. februara 2020. u pet škola u Crnoj Gori održaće sajmove na kojima će biti predstavljeni primjeri dobre prakse u oblasti nediskriminacije djece sa posebnim obrazovnim potrebama i
- ključni prepoznati izazov je i dalje prisutni medicinski model zbog čega je neophodno preći na model sa stanovišta ljudskih prava koji će omogućiti pravovremeno otkrivanje smetnje, adekvatan tretman i podršku za dijete i njegovu porodicu.

Načelnica Direkcije za biomedicinu i transplantaciju u Ministarstvu zdravlja Senka Klikovac je saopštila da je zdravstveni sistem u Crnoj Gori zasnovan na principu jednakosti. U poslednjih godinu i po u sistemu zdravstva ostvaren je značajan napredak. Rekonstrukcijom zdravstvenih objekata i nabavkom opreme nastoje da ih, u mjeri mogućeg, prilagode licima sa invaliditetom. Otvaranjem ambulanti na ruralnim područjima nastoje da zdravstveni sistem približe svim građanima.

Generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda Blanka Radošević Marović je podsjetila da je Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom obuhvatio sve oblasti koje su definisane Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, navodeći da ima prostora za dodatno usklađivanje sa Konvencijom, posebno u dijelu koji se tiče poslovne sposobnosti. Podsjetila je na Zaključak Skupštine o obavezi usklađivanja zakonodavstva sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom. Ukazala je na saradnju Ministarstva sa lokalnim samoupravama u izradi lokalnih akcionih planova za zaštitu od diskriminacije, saradnju sa nevladinom organizacijama koje se bave zaštitom lica sa invaliditetom i organizaciju brojnih edukacija u cilju podizanja svijesti o licima sa invaliditetom. Smatra da je potrebno još mnogo raditi na zapošljavanju lica sa invaliditetom i obezbjeđivanju pristupa javnim površinama i objektima, kao i pristupa informacijama i komunikacijama. Ukazala je na važnost uključivanja osoba sa invaliditetom u javni i politički život o čemu će ove godine sprovoditi kampanju.

U raspravi su učestvovali: direktor Resursnog centra za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“ mr Željko Darmanović, zamjenica Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore Snežana Mijušković, šef Predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori Osama Makavi Kogali, direktorica Osnovne škole „Mileva Lajović Lalatović“ Vera Božović, savjetnica UN za ljudska prava Anjet Lanting, direktorica Centra za demokratiju i ljudska prava Milena Bešić, izvršni direktor Saveza udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju „Naša inicijativa“ Milisav Korać, programska menadžerka u Udruženju mladih sa hendikepom Crne Gore Anđela Radovanović, predsjednik Skupštine Udruženja mladih sa

hendikepom Crne Gore Milenko Vojičić, izvršni direktor Saveza slijepih Crne Gore Goran Macanović, potpredsjednica Udruženja „Zračak nade“ Sanela Žiga, poslanici dr Suad Numanović, Mirsad Murić, mr Branka Tanasijević i Žana Filipović, direktorica Direktorata za predškolsko, osnovno i inkluzivno obrazovanje u Ministarstvu prosvjete Arijana Nikolić Vučinić, generalna direktorica Direktorata za unapređenje i zaštitu ljudskih prava i sloboda u Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, Blanka Radošević Marović i predsjednik Odbora dr Halil Duković.

Na Konsultativnom saslušanju poslanici, članovi Odbora su postavili sledeća pitanja:

1. Imajući u vidu da je koordinirano planiranje, saradnja u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti, kao i rana identifikacija i intervencija ključna za podršku djeci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama, kakva je dosadašnja saradnja nadležnih institucija i sa kojim izazovima se suočavaju? *(poslanik dr Suad Numanović)*

2. Da li je Ministarstvo prosvjete vršilo evaluaciju osoblja koje obavlja poslove asistenata u nastavi i da li su zadovoljni njihovim radom? *(poslanik dr Suad Numanović)*

3. Da li su vršene kontrolne provjere znanja lica sa invaliditetom i ocjena koje ova lica dobijaju od strane nastavnog kadra? *(poslanik Mirsad Murić)*

4. Da li postoje podaci o broju djece sa invaliditetom koja u školskoj 2019/2020. pohađaju redovan sistem obrazovanja i vaspitanja? *(poslanik Mirsad Murić)*

5. U kojoj mjeri djeca sa invaliditetom, odnosno njihovi roditelji učestvuju u izboru obrazovnih programa, pa čak i u njihovom kreiranju u skladu sa njihovim mogućnostima i šta bi se u narednom periodu moglo preduzeti na tom planu? *(poslanica mr Branka Tanasijević)*

6. Imajući u vidu da se u brojnim analizama i izvještajima relevantnih međunarodnih organizacija ukazuje da djeca sa invaliditetom koja žive u udaljenim ili izolovanim lokalitetima, prvenstveno u ruralnim područjima Crne Gore imaju smanjen pristup obrazovanju i polazeći od činjenice da su Zakonom stvorene pretpostavke za takozvani „interaktivni servis podrške“ za djecu u ruralnim područjima, u koliko opština u Crnoj Gori postoje ovakvi servisi i kakvi su njihovi dosadašnji rezultati? *(poslanica mr Branka Tanasijević)*

7. Koliko zakona je do sada usklađeno sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, u skladu sa preporukama iz Analize usklađenosti zakonodavstva u Crnoj Gori sa Zakonom o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom i Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom? *(poslanica Žana Filipović)*

Odbor za ljudska prava i slobode je jednoglasno (sa osam glasova „za“) donio sledeći

ZAKLJUČAK

1. Održavanjem Konsultativnog saslušanja predstavnika četiri resorna ministarstva Odbor za ljudska prava i slobode je dao značajan doprinos prikupljanju informacija potrebnih za uspješnu realizaciju Pilot projekta koji se odnosi na post-zakonodavni nadzor za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom, sa posebnim akcentom na primjenu člana 21 ovog Zakona. Takođe, Odbor je doprinio ostvarivanju inicijalnih kontakata između predstavnika ključnih zainteresovanih strana, izabranih istraživača za sprovođenje Pilot projekta i predstavnika Vestminsterske fondacije za demokratiju, kao i ubrzavanju aktivnosti planiranih u okviru Pilot projekta za post-zakonodavni nadzor.

Imajući u vidu važnost ovog Pilot projekta za dalje jačanje kapaciteta ovog skupštinskog Odbora za sprovođenje post-zakonodavne kontrole zakona i politika koje regulišu ljudska prava, Odbor za ljudska prava i slobode izražava spremnost i zadovoljstvo da učestvuje u daljim aktivnostima planiranim u okviru Projekta Vestminsterske fondacije za demokratiju „Kreiranje parlamentarne mreže o ljudskim pravima na Zapadnom Balkanu“ koji se realizuje u šest država Zapadnog Balkana od aprila 2019. do novembra 2021. godine.

2. Iako crnogorski obrazovni sistem inkluzivno obrazovanje koje se sprovodi u poslednjih 20 godina doživljava kao prvi izbor i najbolji pristup u obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama za koji je uspostavljen kvalitetan zakonodavni i strateški okvir, Odbor

ocjenjuje da kvalitet inkluzivnog obrazovanja, kvalitet određivanja i sprovođenja individualno-razvojnih obrazovnih programa (IROP), obezbjeđivanje uslova za sprovođenje predloženog programa, praćenje jednom određenog programa, stepen obrazovanja koje djeteta stiče i mogućnost nastavnika da kvalitetno održe nastavnu jedinicu i dalje ostaju izazov.

3. Iako je trenutno u crnogorskom obrazovnom sistemu angažovano preko 300 asistenata u nastavi, ocjena je Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore da nadležne službe ne obezbjeđuju dovoljan broj asistenata u nastavi u odnosu na broj rješenja kojima su komisije predložile ovaj vid podrške i da nijedno od improvizovanih rješenja nije u interesu djeteta.
Stoga, Odbor podržava mišljenje Zaštitnika u kojem se naglašava da obrazovna ustanova i nadležno Ministarstvo moraju postupiti po datom rješenju u kojem komisija nalaže obezbjeđivanje određenih uslova za sprovođenje nastavnog programa u skladu sa individualnim potrebama djeteta, jer bi se u suprotnom obesmislio rad i angažovanje komisija za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama.
4. Iako je u preko 100 obrazovno-vaspitnih ustanova prilagođen pristup, u 60 ustanova prilagođen toalet, u preko 10 postoji lift i završeni su ili su u toku radovi na 30-ak objekata, Odbor ocjenjuje da obrazovne ustanove u Crnoj Gori još uvijek arhitektonski i prostorno nijesu prilagođene djeci sa smetnjama u razvoju i isključena iz punog učešća u obrazovnom procesu, zbog čega su uskraćena za jednak tretman.
Stoga, Odbor zaključuje da je, u skladu sa nacionalnim propisima i međunarodnim standardima, svakom djetetu neophodno obezbijediti jednak pristup obrazovanju.
5. Polazeći od ocjene Zaštitnika ljudskih prava i sloboda Crne Gore da još uvijek nije uspostavljena funkcionalna komunikacija i koordinacija između nadležnih komisija za usmjeravanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama, obrazovnih ustanova i Ministarstva prosvjete, zbog čega mnoga izvršna rješenja o usmjeravanju kojima komisija preporučila školi obezbjeđivanje asistenta u nastavi ostanu neizvršena, Odbor podržava preporuku Zaštitnika kojom se ukazuje na neophodnost uspostavljanja funkcionalne komunikacije i koordinacije između komisija, obrazovnih ustanova i Ministarstva prosvjete kako bi se imao uvid u potrebe djece i problemi rješavali blagovremeno uz poštovanje najboljeg interesa djeteta.
6. Iako se uz podršku tri resursna centra sprovode kontinuirane obuke za upravu škola i nastavno osoblje koje radi sa djecom sa smetnjama u razvoju, što je bila i jedna od preporuka Komiteta UN za prava lica sa invaliditetom i Komiteta UN za prava djeteta, i dalje je prisutna nesenzibilnost pojedinih prosvjetnih radnika prema djeci sa smetnjama u razvoju. Stoga, Odbor predlaže sprovođenje većeg broja edukacija i veću podršku nastavnicima u obavljanju odgovornog posla u radu sa djecom.
7. Odbor ocjenjuje da je ostvaren značajan učinak u donošenju zakona, strategija i akcionih planova koji se odnose na prava djeteta. Međutim, u narednom periodu neophodno je obezbijediti adekvatne finansijske resurse za njihovu implementaciju i uložiti dodatne napore na koordiniranom planiranju, jačanju multisektorske saradnje u obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti i na ranoj identifikaciji i intervenciji što je ključno za podršku djeci sa smetnjama u razvoju i njihovim porodicama.
8. Nedostaju statistički podaci o broju djece sa smetnjama u razvoju u Crnoj Gori i broju djece sa smetnjama u razvoju koja su van sistema obrazovanja. Stoga je u narednom periodu neophodno utvrditi precizne statističke podatke koji bi bili osnov za preduzimanje daljih planiranih i koordiniranih aktivnosti u ovoj oblasti.
9. Odbor ohrabruje nadležne organe da preduzmu aktivnosti na realizaciji preporuka Komiteta UN za prava lica sa invaliditetom i Komiteta UN za prava djeteta, posebno onih koje se odnose na promjenu definicije "razumne adaptacije" u skladu sa Konvencijom UN o pravima lica sa invaliditetom, kreiranje bolje baze podataka o osobama sa invaliditetom u osnovnim i srednjim

školama i promjenu pristupa djeci sa invaliditetom sa medicinskog na model zasnovan na ljudskim pravima.

10. U cilju prikupljanja svih informacija potrebnih za rad istraživača i pripremu kvalitetnog izvještaja o post-zakonodavnom nadzoru za Zakon o zabrani diskriminacije lica sa invaliditetom koji bi sadržao konkretne preporuke kojima bi se ukazalo na eventualnu potrebu izmjene Zakona ili podzakonskih akata, Odbor izražava očekivanje za nastavkom saradnje i moli predstavnike nadležnih institucija i organizacija da pomognu u procesu prikupljanja podataka i neophodnih informacija od značaja za pitanja u vezi sa sprovođenjem Zakona, kao i u zakazivanju potencijalnih dodatnih konsultacija između istraživača, angažovanog od strane Vestminsterske fondacije za demokratiju i predstavnika ključnih zainteresovanih strana u formi intervju.
11. Odbor za ljudska prava i slobode Skupštine Crne Gore će dostaviti Zaključak Ministarstvu prosvjete, Ministarstvu rada i socijalnog staranja, Ministarstvu zdravlja, Ministarstvu za ljudska i manjinska prava, na dalji postupak i Kolegijumu Predsjednika Skupštine Crne Gore, Zaštitniku ljudskih prava i sloboda Crne Gore, Kancelariji za evropske integracije, JU Resursni centar za obrazovanje i osposobljavanje „1. jun“, JU Dnevni centar za djecu i omladinu sa smetnjama i teškoćama u razvoju- Podgorica, JU Dječji dom „Mladost“- Bijela, JU Osnovna škola „21. maj“- Podgorica, JU Osnovna škola „Mileva Lajović Lalatović“- Nikšić, Delegaciji Evropske unije u Crnoj Gori, Sistemu Ujedinjenih nacija u Crnoj Gori, Predstavništvu UNICEF-a u Crnoj Gori, Vestminsterskoj fondaciji za demokratiju- Kancelarija u Beogradu, NVO “Građanska alijansa”, NVO Savez udruženja roditelja djece i omladine sa teškoćama u razvoju “Naša inicijativa”, NVO “Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore”, NVO “Savez slijepih Crne Gore”, NVO “Centar za demokratiju i ljudska prava” i Udruženju “Zračak nade”- Pljevlja, na upoznavanje.

Sjednica je završena u 15 sati i 55 minuta.

ZAPISNIK SAČINILA
SEKRETAR ODBORA
Slava Burić

PREDSJEDNIK ODBORA
dr Halil Duković